

АПЕЛЯТИВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ, СТРАВ ТА НАПОЇВ У РОЛІ ВЛАСНИХ ІМЕН У КОЗАЦЬКОМУ РЕЄСТРІ 1642 РОКУ

У статті проаналізовано прізвищеві назви, утворені від апелятивів на позначення їжі, продуктів харчування та напоїв, розглянуто їх походження та семантику. Зроблено узагальнення щодо важливості зафіксованих особових назв у відтворенні матеріальної культури староукраїнського мовного періоду та поповненні лексичного складу української мови.

Одним із важливих завдань сучасної лінгвістичної науки є введення до наукового обігу нового фактичного матеріалу, всебічне вивчення лексики, фонетики й граматичної структури недосліджених пам'яток староукраїнської писемності. Це великою мірою сприятиме подальшому поглибленому вивченню української живої розмовної мови донаціонального періоду та розвитку української історичної діалектології. Дослідження окремих тематичних і лексико-семантичних об'єднань як лексичних підсистем дає можливість виявити загальні специфічні особливості функціонування лексичної системи в цілому.

Мета статті – дослідити зафіксовані в аналізованій період прізвищеві назви, які стали дериватами від апелятивів у значенні продуктів харчування, страв і напоїв, показати їх етимологію та простежити семантику.

Стиль написання староукраїнських пам'яток не завжди дозволяє в повному обсязі відтворити лексичний склад мови досліджуваного періоду, тому одним із джерел поповнення словникового складу тематичної групи слів на позначення продуктів харчування, страв та напоїв є антропоніми. "Реєстр Війська Запорозького 1649 року" (далі Реєстр) [1] – унікальна історична та культурна пам'ятка українського народу другої половини XVII століття. Він охоплює 373 прізвищеві назви, які або безпосередньо утворені від апелятивів на позначення продуктів харчування та напоїв, або зайняли певне місце у словотвірному ланцюжку, утвореному від нижче зазначених слів. Проаналізуємо окремі з них.

Зафіксована в Реєстрі прізвищева назва *Крупа* [1: 72, 110] утворена від апелятива *крупа*. Це найдавніша лексема, яка виступала у значенні "подрібнені зерна як продукт харчування". Пов'язують з псл. *krusiti*, укр. *крушити* [2: III: 110]. У давньоукраїнський період слово *крупа* виступало в більш загальному значенні: "маленька частинка чого-небудь; крупинка", а також подрібнені зерна" [3: 108]. На думку Г.Ф. Вештарт, старожитним слов'янам були відомі тільки два різновиди круп: *krupa* "ячмінні крупини" і *пшоно* "просяні крупини" [4: 97]. У староукраїнській мові спостерігається семантична конкретизація слова *крупа*, воно позначає продукт із зерен різних злаків: *крупъ гричаныѣ меѣка* (Кременець, 1571 ЛНБ 103, 1921, 6 зв.); *пшеничные и иржаные крупы* (Луцьк, 1597 Арх. ЮЗР 4 / 160) [5]. Часто назва фіксується без конкретизатора-прикметника. У такому випадку вона виступає в загальному значенні: *взято ... мацу пшоно, крупъ, мацу маку...* (Клевань, 1571 Арх ЮЗР I / I, 34) [5]. У більш ранній період староукраїнської мови слово *крупа* зафіксовано тільки у ролі топонімів (назви сіл у Волинській землі та Троцькому воєводстві) [6: I: 517]. У сучасних східнослов'янських мовах аналізована назва зберігає значення зі староукраїнської мови [7: IV: 372; 8: II: 733; 9: V: 1731-1732].

Наступною зафіксованою власною назвою, очевидно похідною від апелятива в значенні "страва з крупини", виступає *Крупник* [1: 107]. Можливо, твірний апелятив позначав особу, яка займалася виготовленням круп, однак у сучасній українській літературній мові ця назва виступає з єдиним значенням: "густа юшка з крупів" [10: 469], пор. у говірках середнього та східного Полісся *крупник* "куліш; круп'яний суп", у гуцульських говірках *круп'їнка* "каша з кукурудзяної муки" [11: 101], пор. н. *krupnik* "рідка каша", біл. *крупник, крупеня* "рідка страва із ячмінної, гречневої або просяної крупини. На Заході назва вживається також у значенні "хмільний напій" [12: 12].

Прізвищева назва *КисГль* [1: 29, 42] зафіксована у фонетичних варіантах *Кис-ль* [1: 174, 446], *Кис-л* [1: 247], *Кис-ль* [1: 325]. Апелятив *кисіль* походить від псл. *kyselъ* (дериват із суфіксом -ь від прикметника *kyselъ* "кислий" [13: 35]. Такої думки дотримуються й інші вчені, пов'язуючи назву з найдавнішим способом приготування страви, оскільки використовували *закваску* з мучних відварів, яка проходила процес бродіння (киснула) [14: 180]. У староукраїнській мовній період назва фіксується з другої половини XV ст. як особова назва [6: I: 475]. Надалі маємо фіксацію назви як апелятиву [15: 457], хоча в більшості випадків вона продовжує вживатися в ролі пропріального іменника, зокрема в українській поезії середини XVII ст.: *Того знаку заживал гетман російського роду: Святодич, котрый для дела славного названий ест Киселем* [16: 55]. Це свідчить про те, що аналізована назва була досить відомою в досліджуваній період, оскільки нею часто називали людей знатного роду.

Лексема *куліш* вважається досить давньою, однак у пам'ятках давньоукраїнської мови вона не зафіксована, а у староукраїнській тільки як власна назва, і то лише в Реєстрі [1: 224, 336]. Назва, як різновид круп'яної каші, праслов'янське утворення з суфіксом -ěšь від кореня *kul-*, який наявний у *кулага* "густа страва з борошна". Окремі мовознавці зіставляють з *кулитися* "зіщулюватися", пор. польське *kulic* "зіщулювати" (17: III: 347). Останнім часом знаходить підтримку припущення про походження з угорської мови (пор. уг. *köles* "просо", споріднене з манс. *kwoläs* "борошно" [2: III: 134], відносять його і до карпатської термінології пастухів [12: 9]. У сучасній українській літературній мові слово позначає "густий суп (здебільшого з пшоно)" [7: IV: 391], а в окремих говірках густу страву з кукурудзяної муки [18: 106].

Слово *лТмишка* в опрацьованих джерелах також зустрічається тільки в ролі особової назви: *Івань лТмишка* [1: 193]. Очевидно прізвищева назва утворена від апелятиву в значенні страви. Пор. укр. лемішка "рідка страва, зварена із пшеничного або житнього тіста", "страва з гречаного борошна", лімішка "мамалига з некукурудзяної муки", рос. діалектне лемешка "зварене тісто, саламата", п. *lemieszka* "зварене тісто", біл. лемешка "страва із муки" [12: 15].

Своєрідною специфікою творення в досліджуваній пам'ятці характеризуються прізвища з "борщовою основою". Досить поширеною виступає безафіксна модель: *Борщ* [1: 81, 249]. Продуктивно для морфологічного способу утворювалися прізвища за допомогою суфіксів: -енк-о: *Борщенко / Борщенко* [1: 29, 38, 66, 98, 104, 136, 155, 164, 172, 192, 211, 243, 408, 439, 408, 439, 298]; -ик: *Борщик* [1: 282]; -ич-енк-о: *Борщиченко* [1: 281]; -ег-ов-ськ-ий: *Борщеговський* [1: 92]; -ог-ов-ськ-ий: *Борщоговський* [1: 35]; -ан-ин-енк-о: *Борщанинко* [1: 153]. Для цього типу антропонімів характерні й такі, що утворилися синтаксичним способом, зокрема за допомогою дієслів у формі наказового способу, поєднаних з іменниками, що виражають об'єкт дії: *Звариборщ, Замриборщ* [1: 149]; *Недайборщенко* [1: 45]; [19: 62]. Уперше назва як страва фіксується в 1598 році у пестливій формі *борщикъ* (*боръщикъ*): *тые хлопи з одное мисочки поливку албо борщикъ хлечут* (1598 *Виш. Кн. 105*) [5]. У фонетичній формі *борщъ* (*боръщъ*) слово вживалося ще раніше, тільки на позначення рослини [20: III: 38]. Вірогідно, що саме апелятив у цьому ж значенні став твірним для топоніму *Борщовка* (назви села у Волинській землі), який зафіксовано ще в першій половині XV ст. [6: I: 114]. Етимологи виводять аналізоване слово з псл. "*борщівник*" (ботанічна назва), яке згодом розширило свою семантику і стало позначати ще й страву, саме тому, що у борщівника гостре на смак листя. Для слов'янських форм значення "*борщівник*" первісне, потім "юшка з борщівника" і нарешті, спочатку лише в українській мові, "юшка, суп з буряка і капусти", а потім поширилося і на інші мови: р. *борщ*, ч. слц. *boršč*, каш. *bjršč*, болг. *борш* і т.д. [2: I: 236].

Припускаємо, що в досліджуваній період відомою була борошняна страва, яка мала назву *вареник*, хоча слово також зафіксовано тільки як прізвищева назва: *Іван ВарТник* [1: 333]. Назва пов'язана з дієсловом варити < псл. *variti* [2: I: 332].

У Реєстрі зафіксована особова назва *Галушка* [1: 393, 421, 455]. Уперше слово фіксується в кінці XVI ст.: *твоя мл(ст)... насла(л)... яска гри(ц)ка галушку ве(р)гуна... на пасеку бугаевскую (Брацлав, 1595 ЛНБ 5, II 4048, 128)* [20: VI: 186]. Лексема утворена від *qal* "невелика куля" [21: 158]. Допускають можливість й власне праслов'янського походження, пов'язуючи зі словом *голий* (пор. рос. *голыш* "круглий камінець") і з гал "*галявинка*", *галька* "круглі камінці" [2: I: 455]. Назва продовжує вживатися в українській та білоруській сучасних мовах із значенням "різаний або рваний шматочок прісного тіста, зварений на воді або молоці" [7: II: 22; 8: II: 22].

У досліджуваній пам'ятці зафіксовано значну кількість прізвищевих назв, похідних від апелятивів на позначення хлібних виробів: *Коржъ* [1: 82, 102, 172, 242, 261, 306, 363, 376, 398, 448] та зменшено-пестлива форма *Коржикъ* [1: 181, 186, 448], *П-рогъ* [1: 214] та аналогічно *П-рожок* [1: 471], *Калач* [1: 74], *Книшь* [1: 216, 305, 335, 360, 394], *Пампуха* [1: 354], *Проскура* [1: 328] та багато похідних. Зокрема апелятив *пиріг* більшість етимологів пов'язують з псл. *pirogъ* < *pirъ* "бенкет" і надають висхідного значення "святковий хліб" [2: IV: 373]. Назва *калач* бере свій початок від псл. *kolač* "печений хліб круглої форми", похідне утворення від *kolo* "коло". Назву утворено відповідно до округлої форми печива, яка мала первісно обрядове значення (коло як символ щастя) [2: II: 348]. Слово *кнышь* не має певної етимології, припускається запозичення його з грецької мови в значенні "запах і пара жирного печеного м'яса; сало, в яке загорталося жертвоне м'ясо, призначене для спалення" [2: II: 474]. Не остаточно також з'ясовано походження лексеми *коржъ*. Є припущення про її власне східнослов'янське утворення від *kъrg-* неясного походження. Необгрунтоване твердження про спорідненість з рос. *корга* "криве дерево". Сумнівне з огляду на географію поширення виведення східнослов'янських форм із фіно-угорських мов: від комі *kõrys* "круглий хліб, булочки, печиво", фін *kjyrä* "прісний хліб" [2: III: 7]. Як апелятив *палениця* в усіх досліджуваних пам'ятках фіксується тільки у книжній поезії, і то лише в образному значенні: *Кажуть люде якис, з маслом палениц. Горячие прикладат щодень к потилиц.* [16: 331]. Зустрічаємо назву і в Реєстрі: *Палениця* [1: 411] та *Паленичка* [1: 430]. Аналізоване слово – похідне утворення від *палити*, зумовлене тим, що при випіканні такого хліба чи печива на ньому утворюється суха, іноді пригоріла скоринка [2: IV: 270]. Активно вживається і в сучасній українській мові на позначення хлібини, переважно з пшеничного борошна певним чином замішаної. Дериват *паленичка* є зменшено-пестливою формою до основної назви, або ж позначає будь-який маленький виріб з якого-небудь тіста [10: 700]. Назва в різних фонетичних видозмінах вживається в більшості українських говірок, так, на Поліссі *палениця* паралельно функціонує зі словом *скавародник* і називає велику хлібину, або ж хлібину, обкачену в муці [4: 111].

Від апелятивів на позначення продуктів харчування і їжі тваринного походження зафіксовано такі прізвищеві назви: *Сметана* [1: 148, 153, 163, 197, 276, 328, 427], *Масло* [1: 122, 220, 255, 298], *Сало* [1: 224, 305, 308], *Ковбаса* [1: 335], *Балик* [1: 278], *Лоу* [1: 4, 301]. Лексема *сало* походить з праслов'янського *sadlo*, пов'язане з *saditi* "садити, сідати", тобто те, що сідає на м'ясо. Деякі дослідники мови виводять слово з ірландського *saill* "солонина", *saillim* "солю" [2: V: 169]. Є розбіжності поглядів щодо походження назви *сметана*. За формами більшості мов слово реконструється в праслов'янське *sъmetana*, похідного від *metati* "кидати", як те, що скидується з молока. [2: V: 320]. Кулінарний термін *ковбаса* є давнім, але його джерела не зовсім ясні. Найбільш вірогідним вважається запозичення з тюркських мов, зокрема від тур. *külbasti* "м'ясо, смажене на рашпори" [2: II: 480]. Слово *балик* "пров'ялена спинка риби" потрапило до нас з кримсько-татарської

або турецької мови [2: I: 127]. Багато досліджуваних слів утворилося від назв овочів та фруктів: *Буряк* [1: 34, 137, 163, 280, 357, 421], *Цибуля* [1: 43, 152, 186, 357, 376], *Пітлуги* [1: 47, 229], *Капуста* [1: 150, 207, 294, 399, 433], *Динька* [191], *Гарбуза* [1: 352, 415], *Слива* [1: 176], *Черешня* [1: 411] та інші. Назва *буряк* запозичена через польську мову з середньолатинської або італійської [2: II: 305]. На думку В.В. Німчука, кінцевий наголос в українському слові вказує на прямий його зв'язок із лат. *bo(r)rāgo* або на усвідомлення в народі назви як утворення від прикметника бурий за допомогою суфікса -ак. Сучасна нормативна форма *буряк* із вторинним пом'якшенням *p* засвідчується приблизно з XVIII ст. [22: 273]. Латинізм *цибуля* потрапив до нас із польської мови (*n. cybula*), в яку він увійшов із середньовісньонімецької і витіснив давньоруське слово *лук* [23: IV: 305]. На думку дослідників мови, поширенню нової назви сприяло прагнення уникнути омонімії зі словом на позначення різновиду зброї – *лук* [22: 272]. Латинським запозиченням вважається також назва *перець*, зокрема лат. *pipere* "перець" походить від гр. *πιπτερι*, що зводиться до дінд. *pippali* [2: IV: 346-347]. Назва *диня* засвідчується в давньоруських пам'ятках (*динз*), де йдеться про рослину *Melo*. Із цією семантикою лексема виступає у староукраїнській мові – *melons дин* – (*Слав. 266*) – і в сучасній літературній – *диня*. У частині говірок це назва *гарбуза* [22: 270-271]. Згадувана назва *гарбуз* походить з тюркських мов, пор. перс. *ħarbūza* "диня" (букв. "ослячий огірок") [2: I: 472]. Більшість етимологів пояснюють назву *капуста* як результат видозміни запозиченого слат. *compos(ita)* "квашена, консервована капуста (букв. "складена, змішана (зелень, капуста)") [2: II: 378].

Праслов'янський характер овочевої термінології, що відноситься до садівництва як галузі господарства, свідчить, що в Київській Русі з сивої давнини вирощували садові дерева. Із матеріалів лінгвістичних досліджень випливає, що назви фруктових дерев і їх плодів співпадають. [22: 254]. Отже, слова на позначення овочів, які стали твірними для перерахованих вище прізвищевих назв, є давніми, праслов'янського походження і продовжують активно вживатися у сучасній літературній мові та її діалектах.

Відбиті в пам'ятці назви *Пиво* [1: 80, 187], *Бражка* [1: 85, 159], *Квас* [1: 442] утворені від апелятивів із значенням напоїв. Однак ця підгрупа буде предметом подальших наукових студій.

Це далеко не весь перелік зафіксованих у Реєстрі прізвищевих назв, похідних від апелятивів на позначення продуктів харчування, їжі та напоїв. Однак опрацьований матеріал дає підстави стверджувати, що переважна більшість апелятивів досліджуваної тематичної групи староукраїнського мовного періоду знайшли відображення в ролі особових назв Козацького Реєстру 1649 року. Частина загальних назв відтворено саме завдяки власним назвам, що має цінність для більш реального відтворення матеріальної культури та збагачення лексичного складу української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підг. до друку О.В. Тодійчук та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.
2. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К.: Наукова думка, 1982-2006. – Т. 1-5.
3. Лукина Г. Н. Предметно-бытовая лексика древнерусского языка. – М.: "Наука", 1990. – 154 с.
4. Вештарт Г. Ф. Назвы ежы // Лексика Палесся у просторы і часе. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – С. 89-142.
5. Картотека Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича (м. Львів).
6. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1977 – 1978. – Т. 1-2.
7. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
8. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Выд-ва АН БССР: Навука і тэхніка, 1977. – 1984. – Т. 1-5
9. Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. – М.; Л.: Изд-во АН СССР: Наука, 1965-1984. – Т.1-17.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головн. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2002. – 1440 с.
11. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. – Львів, 2008. – 220 с.
12. Трубочев О.Н. Из истории названий каш в славянских языках // *Slavia*. – R. 29. – Z. 1. – S. 1-30.
13. Німчук В.В. Давньоруська побутова лексика // *Мовознавство*. – 1981. – № 6. – С. 30-40.
14. Ковалев Н.И. Русская кулинария. – М.: Молода гвардия, 1982. – 224 с.
15. Славинецький Є. Лексікон латинський Є. Славинецького. Лексікон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до друку В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 59-420.
16. Українська поезія. Середина XVII ст. / Упорядн., вст. ст. та прим. В.І. Клементя, М.М. Сулими. – К.: Наукова думка, 1992. – 679 с.
17. Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Krakow, 1952 – 1982. – Т. 1 – 5.
18. Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
19. Поповський А. Слово борщ в апелятивному та ономастичному контексті // Наукові записки: Всеукраїнська ономастична конференція "Ретроспекція і перспективи української ономастики". Дніпропетровськ, 4 – 5 жовтня 2001 року. – Кіровоград, 2001. – С. 60-63.
20. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: В 12 т. – Львів, 1994 – 2005. – Т. 1-12.
21. Machek V. Etimologicky slovník jazyka ceskeho. – Praha: CSAV, 1971. – 866 s.
22. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 416 с.

23. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М.: Прогрес, 1964 – 1973. – Т. 1-4.

Матеріал надійшов до редакції 22.09.2008 р.

Яценко С. А. Апеллятивы на обозначение продуктов питания, пищи и напитков в значении собственных имен у Козацком Регистре 1649 года.

В статье проанализированы собственные имена, образованы от апеллятивов в значении продуктов питания, пищи и напитков в Козацком Регистре 1649 года, рассмотрена их этимологию и семантику. Сделаны обобщения о важности зафиксированных собственных имен в возобновлении материальной культуры староукраинского языкового периода и пополнении лексического состава украинского языка

Yatsenko S.A. Appellations for Denoting Food Products, Food and Drinks in the Kosak's Register of 1649.

The article analyses proper names which were formed by appellations for denoting food products, food and drinks, discovers their origins and semantics. The generalizations are done about the importance of the fixed proper homes in the material culture renewal of the Old-Ukrainian language period and the replenishment of the Ukrainian language vocabulary.